

DİALOJİ DİSKURSDA MƏNA DARALMASININ LİŇQVİSTİK VƏ EKSTRALİŇQVİSTİK SƏBƏBLƏRİ

 Nigar Seyidova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nigar-seidova@mail.ru

Xülasə. Dialoji diskurs iki və daha çox danışanın interaktiv ünsiyyəti nəticəsində yaranan nitq formasıdır və bu prosesdə mənalar qarşılıqlı təsir və kontekst əsasında formalaşır. Məna daralmasının öyrənilməsi dilçilikdə mühüm yer tutur, çünki bu proses həm dilin daxili mexanizmləri, həm də dilxarici amillərlə sıx bağlıdır. Xüsusilə, dialoji mühitdə mənaların formalaşması “dili kontekstdə” öyrənməyi tələb edir ki, bununla da semantika və praqmatika arasında ənənəvi sərhədlər qarışır.

Açar sözlər: Məna daralması, dialoji diskurs, kontekst, semantik daralma, ekstralingvistik amillər, praqmatik daralma.

LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC CAUSES OF SEMANTIC NARROWING IN DIALOGIC DISCOURSE

Nigar Seyidova
Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. Dialogic discourse is a form of speech that arises from the interactive communication of two or more speakers, in which meanings are shaped through mutual interaction and context. The study of semantic narrowing occupies an important place in linguistics, as this process is closely connected both with the internal mechanisms of language and with extralinguistic factors. In particular, the formation of meanings in a dialogic environment requires the study of “language in context”, thereby blurring the traditional boundaries between semantics and pragmatics.

Keywords: Semantic narrowing, dialogic discourse, context, semantic restriction, extralinguistic factors, pragmatic narrowing.

1. Giriş

Dialoji diskursda baş verən ünsiyyətdə həm əvvəlki ifadələrin məzmunu, həm də danışığın keçirildiyi şərait, iştirakçıların jest və mimikaları, sosial rolları kimi dilxarici faktorlar mənənin anlaşılmasına təsir edir. Məhz bu cür faktorlar sayəsində dialoq iştirakçıları tez-tez sözlərə açıq deyilməyən, implisist mənalar yükləyirlər və qarşı tərəf də bunu anlaya bilər. Xüsusilə, dialoji nitqin təhlili göstərir ki, gündəlik danışiq və ünsiyyət prosesində dialoq vasitəsilə dilin işlənməsi yeni imkanlar yaradır və dil vahidlərinin mənaları situativ şərtlərə uyğun adaptasiya olunur. Dialoji diskursu “*kontekstdə dil*” kimi tədqiq etmək, onun həm semantika, həm də praqmatika ilə əlaqəli cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verir [1].

Tədqiqatın predmetini dialoji diskursda leksik vahidlərin kontekst və ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq məna daralmasına məruz qalması, bu prosesin lingvistik və ekstralingvistik mexanizmləri təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi dialoji diskursda məna daralmasının səbəblərini və işləmə mexanizmlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Məna daralmasının linqvistik səbəblərini (polisemiya, omonimiya, kollokasiya və s.) təhlil etmək;
- Ekstralingvistik amillərin (kontekst, situasiya, sosial və mədəni faktorlar) rolunu müəyyənləşdirmək;
- Dialoji diskursda semantika və praqmatika əlaqəsini üzə çıxarmaq.

Tədqiqatda təsviri, kontekstual, praqmatik və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Məqalənin nəzəri hissəsində məna daralması anlayışının izahı üçün təsviri və analitik metod tətbiq olunmuşdur. Linqvistik səbəblərin təhlili hissəsində leksik-semantik və kontekstual analiz aparılmışdır. Ekstralingvistik səbəblərə həsr olunmuş hissədə praqmatik və diskursiv yanaşmadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın material bazasını Azərbaycan və İngilis dillərində gündəlik danışiq nitqindən seçilmiş dialoji nümunələr, eləcə də müasir dilçilik üzrə elmi mənbələr təşkil edir.

Linqvistik səbəblər. a) Polisemiya və omonimiyənin təsiri: Dilin lüğət vahidlərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların çox vaxt polisemantik, yəni çoxmənalı olmasıdır. Polisemiya eyni bir leksik vahidin müxtəlif kontekstlərdə bir-biri ilə semantik əlaqəsi olan fərqli mənalar ifadə etməsini nəzərdə tutur və bu xüsusiyyət dilin həm iqtisadi, həm də funksional xarakterindən irəli gəlir. *“Dil istifadəçiləri ünsiyyət zamanı hər bir məna üçün ayrıca söz yaratmaq əvəzinə mövcud leksik vahidin semantik potensialından istifadə edirlər. Məhz bu potensial dialoji diskursda məna daralmasının baş verməsi üçün zəmin yaradır”* [8, s.223].

Azərbaycan dilində “baş” sözünün işlənməsi buna tipik nümunədir. Lüğəvi baxımdan bu sözün əsas mənası *“insan və ya heyvanın bədən üzvü”*dür, lakin zamanla bu anlayışdan metaforik genişlənmə yolu ilə *“rəhbər, başçı, əsas şəxs”* mənası formalaşmışdır. İki nəfər arasında “Baş qərar verəcək” cümləsi işlədildikdə, sözün anatomik mənası nəzəri cəhətdən mövcud olsa da, dialoq kontekstində tamamilə passivləşir və aktuallaşmır. Dinləyici ortaqlıq situasiyası və sosial biliyə əsaslanaraq burada “baş” sözünü *“idarəedici şəxs”* kimi şərh edir. Beləliklə, polisemantik vahidin bütün mümkün mənaları arasından yalnız kontekstə uyğun olanı seçilir, digərləri isə ünsiyyət prosesində istisna edilir. Bu proses praqmatik baxımdan məna daralması, semantik baxımdan isə konkretləşmə kimi xarakterizə edilə bilər.

Polisemiyanın yaratdığı bu seleksiya mexanizmi təkcə isimlərdə deyil, feillərdə və digər nitq hissələrində də müşahidə olunur. İngilis dilində “bank” sözünün *“maliyyə institutu”* və *“çay kənarı”*, “paper” sözünün *“kağız”* və *“elmi məqalə”*, “book” sözünün isə həm *“kitab”*, həm də *“yer bron etmək”* mənalarında işlənməsi dialoq zamanı kontekstual daralmanın zəruriliyini açıq şəkildə göstərir. Məsələn, *“I need to book a room”* cümləsində “book” sözünün “kitab” mənası tamamilə arxa plana keçir və yalnız *“rezervasiya etmək”* mənası aktuallaşır. Bu, dinləyicinin dil biliyi ilə yanaşı, situasiv konteksti düzgün qiymətləndirməsi nəticəsində baş verir.

Polisemiya halında məna daralması avtomatik və mexaniki proses deyil, dinləyicinin aktiv idrak fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dinləyici danışanın niyyətini, danışığın mövzusunu, əvvəlki

replikaları və ortaq bilik fondunu nəzərə alaraq sözün hansı mənada işləndiyini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan polisemiya dialoji diskursda potensial qeyri-müəyyənlilik yaradan amil olmaqla yanaşı, eyni zamanda məna daralmasını aktivləşdirən əsas linqvistik mexanizm kimi çıxış edir [5]. Nəticə etibarilə, polisemantik sözlər dilin semantik elastikliyi nümayiş etdirməklə yanaşı, kontekstin mənyaratma prosesindəki həlledici rolunu da aydın şəkildə ortaya qoyur.

Omonim sözlərdə də oxşar interpretasiya mexanizmi müşahidə olunur, lakin burada əsas fərq ondan ibarətdir ki, omonimiyada sözlər formaca eyni və ya yaxın, mənaca isə bir-biri ilə əlaqəsiz olur. Bu xüsusiyyət dialoji ünsiyyətdə potensial qeyri-müəyyənlilik yaradır və dinləyicini kontekstə daha çox istinad etməyə məcbur edir. Azərbaycan dilində “qala” sözünün həm “qalmaq” feilinin əmr forması (qal!), həm də “*istehkam, müdafiə qurğusu*” mənasında isim kimi işlənməsi buna tipik nümunədir. “Burada qal, mən qalaya gedirəm” tipli dialoqda formaca yaxın iki vahid eyni səs ardıcılığı ilə səslənsə də, cümlədaxili mövqe, sintaktik funksiya və leksik mühit onların semantik statusunu dərhal fərqləndirir: birinci halda “qal” feil olaraq hərəkət tələbi bildirir, ikinci halda isə “qala” məkan bildirən isim kimi çıxış edir. Dinləyici bu fərqi yalnız leksik formaya əsaslanaraq deyil, cümlənin quruluşu, vurğu, intonasiya və situativ kontekst vasitəsilə müəyyənləşdirir.

Bu tip hallarda məna daralması sözün mümkün mənalarından birinin seçilməsi yolu ilə deyil, formaca eyni vahidlərin diskurs daxilində funksional şəkildə ayrılması hesabına baş verir. Yəni “*dinləyici ünsiyyət prosesində alternativ interpretasiyaları istisna edir və yalnız kontekstə uyğun olan semantik vahidi aktuallaşdırır. Bu baxımdan, omonimlik də polisemiya kimi dialoji diskursda məna daralmasını şərtləndirən mühüm linqvistik faktordur, lakin burada daralma sözün daxili semantik şaxələnməsi ilə deyil, qrammatik və diskursiv seleksiya mexanizmləri ilə həyata keçirilir*” [2, s.342-345].

Omonim sözlərdə məna daralması çox vaxt intonasiya və prosodik göstəricilərlə də möhkəmlənir. Şifahi nitqdə vurğunun yeri, pauza və danışiq tempi dinləyiciyə hansı vahidin feil, hansının isim kimi başa düşülməli olduğunu əlavə olaraq siqnallaşdırır. Yazılı mətnə isə bu funksiya sintaktik mühit və kontekstual ardıcılıq vasitəsilə yerinə yetirilir. Beləliklə, omonimlik dilin lüğət sistemində potensial anlaşılmazlıq mənbəyi kimi çıxış etsə də, real dialoji ünsiyyətdə məhz kontekst və struktur göstəricilər hesabına mənanın daraldılması və düzgün interpretasiyası təmin olunur [4]. Bu fakt bir daha göstərir ki, dialoji diskursda məna daralması dilin daxili qeyri-müəyyənliliklərini aradan qaldıran funksional mexanizm kimi çıxış edir.

b) Hiperonim-hiponim əlaqələri: Bəzi hallarda sözün leksik mənası geniş bir kateqoriyanı (hiperonimi) ifadə edir, lakin dialoq kontekstində həmin kateqoriyanın konkret bir üzvü (hiponimi) nəzərdə tutulur. Məsələn, “*heyvan*” sözü bütün heyvanları ifadə edən hiperonimdir. İki fermer danışığında “*Bu il çox heyvan tələf oldu*” cümləsi keçirsə, burada ümumi “*heyvan*” yox, konkret olaraq həmin fermerlərin yetişdirdiyi mal-qaranın nəzərdə tutulduğu aydın olur (məsələn, yalnız inəklər və ya qoyunlar). Yəni “*heyvan*” sözünün mənası

praktik kontekstdə daralır. Bu cür daralma *semantik xüsusi adlandırma* kimidir: danışan ümumi termini işlətsə də, niyyəti konkret alt-kateqoriyanı işarə etmək olur. Burada linqvistik səbəb ondan ibarətdir ki, dillərdə tez-tez iqtisadi yol seçilir - yəni danışan “*mal-heyvan*” demək əvəzinə sadəcə “*heyvan*” deyir və ekstralingvistik kontekst bunun nəyə aid olduğunu izah edir. Analoji hal ingilis dilində “*Did you feed the animals?*” sualında görülə bilər - əgər bu, bir fermada deyilirsə, “*animals*” sırf oradakı inək, qoyun kimi ev heyvanlarına aiddir, zooparkdadırsa, oradakı konkret heyvanlara aiddir və s.

c) Qrammatik və sintaktik ipucları: Bəzən sözün mənasının daralması təkcə leksik kontekst deyil, qrammatik quruluş vasitəsilə də həyata keçir. Məsələn, ingilis dilində “*mother*” (“*ana*”) sözünün norma üzrə “qadın valideyn” mənası var. Lakin “*real mother*” (həqiqi ana) kimi birləşmədə bu söz kontekst daxilində daha spesifik məna daşıyır - bioloji yox, “*övladına həqiqi qayğı göstərən qadın*” kimi anlaşılır. Carstonun analizində göstərildiyi kimi, “*She was my real mother*” cümləsində “*mother*” sözünün şərti (konvensional) mənası kontekstdəki gözləntilərə uyğun olaraq modulyasiya olunur və nəticədə *MOTHER* konsepti daralıb *MOTHER* (ulduzlu, ad, ana konsepti) şəklində spesifik mənada çıxış edir. Bu daralmada “*real*” sifəti, cümlənin ümumi məntiqi və ensiklopedik bilik (anın yalnız bioloji yox, qayğı simvolu olması) kimi faktorlar birlikdə rol oynayır. Azərbaycan dilində də sifət və əlavələrin yardımı ilə mənanı daraltmaq geniş yayılıb. Məsələn, “*əsil dost*”, “*həqiqi kişi*” kimi ifadələrdə “*dost*” və “*kişi*” sözlərinin lüğəvi mənalara (sadəcə tanış insan; kişi cinsindən olan insan) kontekstdə daralır və stereotipik müsbət keyfiyyətləri özündə cəmləyən spesifik anlamlar qazanır - “*əsil dost*” dedikdə, sadıq və köməkçi yoldaş; “*həqiqi kişi*” dedikdə, mərd, cəsur insan nəzərdə tutulur. Bu tip nümunələr göstərir ki, məna daralması bəzən söz birləşməsi səviyyəsində, sintaktik konstruksiyanın verdiyi ipucları ilə reallaşır.

ç) Leksik kollokasiya və çevrələr: Sözlərin tez-tez birgə işləndikləri digər sözlər (kollokasiyalar) onların mənasının kontekst daxilində spesifikləşməsinə şərait yaradır. Məsələn, ingiliscə “*shoot*” feilinin mənası ümumi “*atəş açmaq*” deməkdir. Lakin “*shoot a film*” dedikdə bu, məcazi olaraq “*film çəkmək*” mənasına daralmış olur - burada “*shoot*” sözü kollokativ olaraq “*film*” sözü ilə birləşərək tamamilə fərqli spesifik fəaliyyətə işarə edir. Azərbaycan dilində “*çək-*” feilinin müxtəlif birləşmələrdə (“*fotosunu çək-*”, “*əziyyətini çək-*”, “*süfrəyə çək-*”) fərqli spesifik anlamlara keçməsi də buna bənzər haldır. Bu kimi kollokasiyalar dil daxilində konvensiyalaşsa da, dialoq zamanı onları anlamaq üçün qarşı tərəf həmin birləşməni tanımalıdır; tanıdığı halda isə artıq sözün ümumi yox, dar mənasını götürür. Deməli, linqvistik baxımdan dilin frazeologiyası və kollokasiyaları da məna daraltma funksiyasına malik olur.

Linqvistik səbəblər dedikdə dilin lüğət və qrammatikasının xüsusiyyətlərindən doğan, sözün kontekst daxilində spesifikləşməsinə yol açan amillər nəzərdə tutulur. Yuxarıda sadalananlar (polisemiya/omonimiya, hiperonimlik, qrammatik ipucları, kollokativ məna) konkret dialoq nümunələrində öz təsdiqini tapmışdır. Bu cür linqvistik faktorlar olmadan da

məna daralması mümkündür, lakin çox vaxt daralmaya zəmin yaradan məhz dilin bu daxili çoxtərəfliliyidir.

Dialoji diskursda məna daralmasının mexanizmlərini daha aydın göstərmək üçün konkret Azərbaycan dili nümunələrinin mərhələli təhlili xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə mikro-analizlər sözün lüğəvi potensial mənası ilə real ünsiyyətdə formalaşan spesifik məna arasındakı fərqi üzə çıxarır. Məsələn, gündəlik dialoqda tez-tez işlənən “uşaq” sözünü nəzərdən keçirək. Lüğəvi baxımdan bu söz ümumilikdə “yaşca kiçik insan” mənasını ifadə edir və yaş həddi baxımından geniş referensial sahəyə malikdir. Lakin konkret dialoji situasiyada bu geniş mənanın yalnız müəyyən bir hissəsi aktuallaşır.

Məsələn, ailə üzvləri arasında baş verən aşağıdakı dialoqa diqqət yetirək:

- *Uşaq bu gün məktəbə getmədi.*

- *Hansı deyirsən?*

- *Böyük oğlanı.*

Bu dialoqda ilk replikada işlədilən “uşaq” sözü əvvəlcə qeyri-müəyyən və geniş mənada çıxış edir; ailədə bir neçə uşağın olması səbəbindən sözün referenti aydınlaşmır. Dinləyicinin verdiyi dəqiqləşdirici sual məna daralmasının interaktiv xarakterini göstərir. Növbəti replikada isə “böyük oğlan” ifadəsi vasitəsilə “uşaq” sözünün mənası konkret bir şəxsə yönəlir və beləliklə, lüğəvi ümumilik kontekstual spesifikasiyaya çevrilir. Burada məna daralması həm linqvistik vasitələrlə (sifətin iştirakı), həm də ekstralingvistik faktorlarla (ailə üzvləri haqqında ortaq bilik) həyata keçirilir. Bu nümunədə məna daralması üç mərhələdə müşahidə olunur: birinci mərhələdə sözün lüğəvi, geniş mənası aktivdir; ikinci mərhələdə kontekstual qeyri-müəyyənlik üzə çıxır və bu, kommunikativ ehtiyac yaradır; üçüncü mərhələdə isə əlavə leksik vahidlərin və ortaq biliklərin köməyi ilə sözün mənası konkret referentə bağlanır. Praqmatik baxımdan bu proses ad hoc konseptin formalaşması kimi izah oluna bilər: “uşaq” anlayışı konkret dialoqda “ailənin böyük məktəbli oğlu” konsepti ilə əvəzlənir.

Oxşar mexanizm digər ümumi isimlərdə də müşahidə olunur. Məsələn, “qonaq”, “məəllim”, “həkim” kimi sözlər dialoqda çox vaxt müəyyən, hər iki tərəfə məlum olan şəxsə işarə edir. “Qonaq gəlib” cümləsi lüğəvi baxımdan istənilən qonağı ifadə etsə də, konkret situasiyada bu söz, adətən, əvvəlcədən gözlənilən və ya söhbət zamanı artıq bəhs edilən konkret şəxsə aid olur. Dinləyici həmin mənanı kontekstdən “oxuyur” və əlavə izaha ehtiyac qalmır. Bu fakt göstərir ki, dialoji diskursda məna daralması təkcə sözün semantik xüsusiyyətləri ilə deyil, eyni zamanda iştirakçıların diskurs yaddaşı və ortaq informasiya fonu ilə şərtlənir.

Belə mikro-analizlər dialoji ünsiyyətdə mənanın necə mərhələli şəkildə formalaşdığını, daraldığını və dəqiqləşdiyini nümayiş etdirməklə yanaşı, semantik və praqmatik səviyyələrin real nitqdə necə qovuşduğunu da göstərir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan dili materialı əsasında aparılan bu tip konkret təhlillər məna daralmasının abstrakt nəzəri mexanizm deyil, canlı ünsiyyətdə fasiləsiz şəkildə işləyən funksional proses olduğunu aydın şəkildə ortaya qoyur.

Ekstralinqvistik səbəblər. a) Fiziki situasiya və mühit: Danışığın getdiyi fiziki mühit və situasiya çox zaman sözlərin mənasını məhdudlaşdırır. Əgər iki nəfər sahildə dayanıb söhbət edirsə, *“burada külək güclüdür”* dedikdə *“burada”* sözü sahilə, dəniz kənarına aid olur. Eyni ifadə yüksək mərtəbəli binanın balkonunda deyilsə, *“burada”* həmin balkonun yerləşdiyi yerə işarə edəcək. Bu sadə nümunə belə göstərir ki, dieksis adlanan dil vahidləri (burada, orada, bu, o və s.) məna baxımından tamamilə ekstralinqvistik kontekstə bağlıdır. Dialoqda çox işlənən *“bura”*, *“ora”*, *“bu”*, *“o”* kimi sözlər həmişə fiziki mühitdən asılı olaraq konkret referent qazanır və onların ümumi mənası daralıb spesifik obyektə yönəlir. Məsələn, *“o kitabı gətir”* - əgər otaqda bir neçə kitab varsa, danışanın baxış bucağı və ya işarə etməsi *“o”* sözünün konkret hansı kitaba aid olduğunu müəyyən edir. Hinnell və Parrill tərəfindən aparılmış bir tədqiqatda jestural işarələrin bu cür qeyri-müəyyən referentlərin müəyyənləşməsində dinləyiciyə ciddi yardım etməsi göstərilmişdir [4]. Yəni danışan əlini soldakı kitaba tərəf uzadıb *“o kitab”* deyirsə, qarşı tərəf tərəddüdsüz həmin kitabı anlayır. Beləliklə, jest və mimika kimi bədən dili elementləri də ekstralinqvistik kontekstin tərkib hissəsi kimi çıxış edərək mənanın daralmasına kömək edir. Empirik tədqiqatlar təsdiqləyir ki, dinləyicilər mücərrəd və ya qeyri-müəyyən ifadələrin interpretasiyasında multimodal ipuclarından istifadə edirlər, yəni səs, intonasiya, jest bir arada işləyir. Məsələn, neytral bir *“o”* (*that*) əvəzlikli cümlədə jest olmadan *“o”*-nun nəyə işarə etdiyini tapmaq çətinləşir, lakin əgər danışan əl hərəkəti ilə hansısa obyektə işarə edərsə, bu, mənanı dərhal daraldır və referenti müəyyənləşdirir. Bu cür faktorlar dialoji ünsiyyətin ayrılmaz parçasıdır.

b) Sosial və mədəni kontekst: Danışanların sosial mövqeləri, rolları, aralarındakı münasibət, eləcə də onlar üçün ortaq olan mədəni biliklər sözlərin interpretasiyasında mühüm rol oynayır. Məsələn, eyni bir ifadə rəsmi görüşdə və qeyri-rəsmi dost söhbətində fərqli məna çalarları ala bilər. *“Sən ağıllısan”* cümləsini dostlar zarafatla deyirsə, bəlkə də ironik məna daşıyır, amma iş yerində rəhbər işçiyə desə, doğrudan da tərif məqsədi daşıyır. Bu, intonasiya kimi linqvistik amillə yanaşı sosial münasibətlərin konteksti ilə bağlıdır, yəni kim kimə deyir, hansı münasibətlə deyir, bu məqamlar sözün və ya cümlənin anlamını daraldıb konkret niyyətə yönəldə bilir. Mədəni kontekstə dair maraqlı bir misal: Azərbaycan dilində *“yoldaş”* sözü tarixən *“həyat yoldaşı”* anlamında da işlənib, Sovet dövründə isə *“cəmiyyət üzvü, vətəndaş”* mənasında hamıya şamil edilirdi. Bu gün gündəlik dildə *“yoldaş”* deyəndə konkret olaraq *“ərin/arvadın”* başa düşülməsi dar bir mənadır. Lakin müəyyən ideoloji kontekstdə (məsələn, sol görüşlü insanların çevrəsində) bir şəxsi *“yoldaş”* deyə təqdim etmək onu *“partiya yoldaşı, siyasi mübarizə dostu”* mənasında daraldır. Göründüyü kimi, sözün lüğəvi tərkibində bu mənaların hamısı var, lakin real dialoqda nitq situasiyası, dövrün ideologiyası və iştirakçıların mədəni şəxsiyyəti həmin mənalardan birini seçir. Buna bənzər şəkildə, ingilis dilində *“mate”* sözü Britaniyada *“dost, qardaş”* anlamında daralıb sləng halında geniş işlənir, halbuki lüğəvi mənası *“cütlikdən biri, həyat yoldaşı və ya cütləşmək”* deməkdir. Amerikalı bunu eşitsə, anlaya bilməz, amma iki britaniyalı arasında *“Hi mate!”* tipik dostca salamlamaşdır. Yenə də, kontekst (burada mədəniyyət və mənsubiyyət) sözü spesifik mənada işlədir.

c) Kommunikativ niyyət və məram: Danışanın məqsədi də sözlərin mənasını daralda bilər. Xüsusən, nitq aktları nəzəriyyəsində məlumdur ki, *lokutiv məzmun* (dəqiq sözlər) ilə *illokutiv niyyət* (demək istənilən məqsəd) fərqli ola bilər. Bir kəlamın altında yatan niyyət onun dilə gətirilmə formasının spesifik interpretasiyasını tələb edir. Məsələn, sual cümləsi formasında ifadə olunsa da “*Pəncərəni bağlaya bilərsən?*” cümləsi əslində sual yox, xahiş nitq aktıdır, yəni “*Xahiş edirəm, pəncərəni bağla*” deməkdir. Burada nitq janrının yaratdığı bir məna daralması var: ümumi sual forması konkret bir tələbi ifadə etmək üçün istifadə olunur. Yaxud bir valideyn əsəbi tonda övladına “*Çox gözəl!*” deyirsə, əslində bu ifadənin zahiri tərif mənası (güzəllik) tamamilə kənara atılır, yerinə “*çox pis hərəkət etdin*” tənbeh mənası alınır, yəni burada da ifadənin mümkün mənaları situasiya və niyyət üzündən daralır, hətta əks mənaya çevrilir. Bu hallarda məna daralması konseptual səviyyədə baş verir: nitq situasiyasının yaratdığı *konotativ çalarlar* əsas mənanı örtüb onu başqa bir məna ilə əvəz edir. Bu, bir növ məcazi daralmadır. Danışanın məramı bəzən ədəbli olmaq, qarşı tərəfi incitməmək kimi sosial tələblərdən irəli gəlir [3, s.61-70]. Məsələn, bir işçini işdən çıxararkən “*Sizin xidmətinizə ehtiyac qalmayacaq*” deyilir. Burada “*ehtiyac qalmamaq*” ifadəsi lüğəvi mənada neytral səslənsə də, konkret situasiyada bu, “*işdən qovulmaq*” mənasına gəlir. Beləliklə, kontekstual bilik olmasa, bu cümlə yanlışdır, çünki hər kəsin xidmətinə haradasa ehtiyac ola bilər, amma real vəziyyətdə hamı anlayır ki, bu, bir formallıqdır və əsl mənası “*artıq işləməyəcəksiniz*” deməkdir. Bu kimi nümunələr ekstralingvistik faktor olan sosial-praqmatik normaların (ədəblilik, dolayısı demək) mənaya təsirini göstərir.

ç) Ortaq məlumat və diskursun əvvəlki axarı: Dialoji diskurs axarında hər bir replika öncəki replikaların kontekstində anlaşılır. Əgər müəyyən bir mövzu artıq müzakirə olunubsa, sonrakı cümlələrdə açıq şəkildə təkrar edilməsə, həmin mövzuya aid sözlər dar mənada şərh edilir. Məsələn, iki alim əvvəl “dialoji diskurs” anlayışı haqqında danışmış razılığa gəldikdən sonra biri “*diskurs çox mürəkkəbdir*” deyirsə, artıq “diskurs” sözü ümumilikdə bütün diskursları deyil, məhz “dialoji diskurs”u nəzərdə tutur, çünki ortaqlıq tarixi bu mənanı aktivləşdirib. Bunu diskurs təhlilində anaforik referens də adlandırırlar: əvvəlki mətndə müəyyən olunan obyekt sonrakı cümlələrdə qısa şəkildə (“o”, “bu məsələ” və s.) xatırladılarda mənası artıq konkretləşmiş olur [6; 7]. Buna misal olaraq ingilis dilində: “*I bought a new laptop. The computer is really fast*”. Burada ikinci cümlədə “*the computer*” ümumi bir kompüter deyil, məhz birinci cümlədə bəhs olunan yeni laptopdur - yəni “*computer*” sözünün ümumi mənası deyil, konkret referenti nəzərdə tutulur (laptop = kompüter). Bu hadisə dialoq və ya mətn kontekstində məna daralmasına aiddir və lingvistik kontekst faktorunun rolunu göstərir.

d) İntonasiyanın rolu: İntonasiyanı da ekstralingvistik faktor hesab etmək olar, çünki yazıda görünməyən, ancaq şifahi nitqin vacib elementidir. İntonasiyanın vurğusu, tonallığı eyni cümlənin tam fərqli mənalara gəlməsinə yol açır. Məsələn, Azərbaycan dilində “*Hə, gözləyirəm*” cümləsini sakit, neytral intonasiya ilə demək sadəcə xəbər verməkdirsə,

qıcıqlanmış intonasiya ilə demək “*Artıq bezdim, çox gözlətdin*” tənəsi mənasına gələ bilər. Yəni sözün açıq məzmunu dəyişmir, amma intonasiya onun məna çalarını daraldır - konkret emosiya əlavə edir. İntonasiyadan yaranan eyhamlı mənalar da çox vaxt dar spesifik interpretasiya tələb edir (məsələn, kinayə, sarkazm kimi). Bu da göstərir ki, dialoji nitqdə səsin ahəngi və vurğusu belə mənənin formalaşmasında rol oynayır.

Yuxarıda sadalanan ekstralingvistik amillər bir daha təsdiq edir ki, məna daralması təkcə dilin lüğət strukturu ilə bağlı məsələ deyil, eyni zamanda kommunikativ kontekstin dinamikası ilə bağlıdır. Xüsusilə dialoq şəraitində bu amillər bir-birini tamamlayır. Məsələn, real bir dialoqu nəzərdən keçirək:

- Qonaq: *Bu hədiyyəni uşaqlar üçün gətirmişəm.*
- Ev sahibi: *Hansı uşaq üçün, böyük üçün, yoxsa kiçik?*
- Qonaq: *Əlbəttə, böyük oğlunuz üçün. Kiçik hələ balacadır.*

Bu qısa dialoqda “*uşaqlar*” sözü əvvəlcə ümumi mənada işlədilir (hər iki uşaq nəzərdə tutulur). Ev sahibi dəqiqləşdirmək istəyir, yəni danışığın gedişi lingvistik kontekstdən yararlanaraq mənənin daralmasını tələb edir. Nəticədə qonaq “*böyük oğlunuz*” deyə konkretləşdirir. Burada həm lingvistik (cəm və tək formalar, sifətin işlənməsi), həm də ekstralingvistik (ailə haqqında ortaq məlumat, yəni hansı uşağın böyük, hansı kiçik olması) amillər birlikdə işləyir. Bu misal göstərir ki, real ünsiyyətdə mənənin daralması çox vaxt interaktiv bir proses olur. Yəni danışan bir qədər geniş ifadə edir, dinləyici lazım gəldikdə sual və ya reaksiyası ilə daha dar mənəni dəqiqləşdirir. Bu proses dilçilik ədəbiyyatında “*məna anlaşmasının birgə təşkili*” kimi də təsvir olunub. Belə ki, dialoq iştirakçıları qarşılıqlı olaraq mənəni formalaşdırır: biri deyir, digəri təsdiq və ya sualla dəqiqləşdirir, beləcə müştərək anlam yaranır.

Bütün hallarda məna daralması uğurlu nəticələnmir, bəzən ünsiyyət pozulmaları, anlaşılmazlıqlar olur ki, bunun səbəbi daralmanın qarşı tərəfdən gözlənilmədiyi kimi aparılmamasıdır. Məsələn, danışan, qarşı tərəf “*Apple*” dedikdə onun şirkəti yox, meyvəni nəzərdə tutduğunu bilir, amma dinləyici bunu başa düşmür və səhv interpretasiya edir. Bu tip hallar kommunikativ uğursuzluq sayılır və adətən, əlavə izahat və ya düzəltmə tələb edir. Belə misallar da araşdırma materialında rast gəlinib, lakin onlar daha çox məna daralmasının baş tutmadığı hallar kimi qiymətləndirilə bilər. Normal hallarda yuxarıda müzakirə edildiyi kimi, dialoqda iştirakçılar dilin lingvistik imkanları (söz seçimi, qrammatik quruluş) və ekstralingvistik ipucları (jest, intonasiya, kontekst məlumatı) vasitəsilə kifayət qədər dəqiqliklə mənəni daraldıb bir-birini anlayırlar.

Uğurlu məna daralması o zaman baş verir ki, danışan və dinləyici arasında kifayət qədər ortaq bilik mövcud olsun və kontekstual ipucları sözün nəzərdə tutulan spesifik mənasını aydın şəkildə aktivləşdirsin. Belə hallarda danışan geniş və ya qeyri-dəqiq ifadə işlətsə belə, dinləyici kontekstə əsaslanaraq həmin ifadəni düzgün şəkildə daraldır və kommunikativ məqsəd itkisiz həyata keçir [9, s.239]. Məsələn, iki mütəxəssis arasında “*təzyiq yüksəlib*” ifadəsi işlədildikdə, tibbi kontekst və peşəkar ortaq bilik sayəsində bu söz avtomatik olaraq arterial qan təzyiqi kimi

anlaşılır və əlavə izaha ehtiyac qalmır. Bu tip situasiyalarda məna daralması ünsiyyətin iqtisadi və səmərəli təşkilinə xidmət edir.

Bunun əksinə olaraq, uğursuz məna daralması hallarında dinləyici danışanın nəzərdə tutduğu spesifik mənanı düzgün müəyyən edə bilmir və sözün ya lüğəvi, ya da alternativ mümkün mənalarından birini seçir. Bu zaman kommunikativ uyğunsuzluq yaranır və dialoq ya əlavə izahla davam etdirilir, ya da müvəqqəti anlaşılmazlıqla nəticələnir. Belə hallar xüsusilə polisemiya və ya mədəni presuppozisiyalarla yüklü sözlərdə müşahidə olunur. Məsələn, “Apple” sözünün dialoqda işlədilməsi zamanı danışan texnologiya şirkətini nəzərdə tutduğu halda, dinləyici kontekstual ipucları kifayət qədər aydın olmadıqda bu sözü meyvə mənasında anlaya bilər. Bu, məna daralmasının qarşı tərəfdən gözlənilən istiqamətdə baş vermədiyini və kontekstin düzgün oxunmadığını göstərir.

Uğursuz məna daralması əksər hallarda dialoji diskursun dinamik təbiəti sayəsində sonradan düzəldilir. Dinləyici əlavə sual verir, danışan isə fikrini konkretləşdirir və beləliklə, mənanın daralması birgə şəkildə yenidən qurulur. Dialoq iştirakçıları mənanı təkcə ötürmür, həm də qarşılıqlı reaksiya və dəqiqləşdirmə yolu ilə formalaşdırırlar. Deməli, məna daralmasının uğurlu və ya uğursuz olması təkcə dil vahidlərinin xüsusiyyətlərindən deyil, həm də iştirakçıların qarşılıqlı adaptasiya qabiliyyətindən, konteksti düzgün qiymətləndirmə bacarığından asılıdır. Bu baxımdan, dialoji diskurs məna daralmasının həm effektiv, həm də problemlili tərəflərini üzə çıxaran əsas ünsiyyət mühiti kimi çıxış edir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatın ümumiləşdirilmiş nəticəsi göstərir ki, dialoji diskursda məna daralması dilin semantik və pragmatik səviyyələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan, dinamik və situativ xarakter daşıyan bir prosesdir. Dialoq şəraitində sözlər öz potensial geniş lüğəvi mənalarından ayrılaraq konkret kommunikativ məqsədə, kontekstə və tərəflər arasında mövcud olan ortaq biliklər sisteminə uyğun şəkildə ixtisaslaşır. Bu ixtisaslaşma həm dilin daxili mexanizmləri, çoxmənalılıq, qrammatik quruluş və semantik seçim imkanları, həm də dilxarici amillər sosial münasibətlər, fiziki mühit, jest və mimikalar, bədən dili və mədəni presuppozisiyalar vasitəsilə reallaşır. Dialoji diskursun interaktiv təbiəti məna daralmasını xüsusilə sürətləndirir, çünki mənalar təkcə bir danışanın niyyəti ilə deyil, tərəflərin qarşılıqlı replikaları və dərhal verilən geribildirimlər əsasında formalaşır və dəqiqləşdirilir. Bu fakt semantika ilə pragmatika arasındakı sərhədin şərti olduğunu, leksik mənanın kontekstdən kənarda natamam qaldığını və yalnız ünsiyyət mühitində funksional məna qazandığını bir daha təsdiqləyir. Beləliklə, dialoji diskurs məna daralmasının ən aydın müşahidə olunduğu “canlı dil məkanı” kimi çıxış edir və bu prosesin öyrənilməsi dilin idrak əsaslarını, ünsiyyət mexanizmlərini və müasir kommunikasiya modellərini anlamaq baxımından həm nəzəri, həm də tətbiqi səviyyədə mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Carston R. (2023), The relevance of words and the language/communication divide. *Frontiers in Psychology*, Vol.14, 1187343.
2. Chen K. (2024), Analysis of semantic change from a lexical perspective. *Journal of Education and Educational Research*, Vol.7, No.3, 342-345.
3. Cymbalista P., Kleparski G.A. (2007), Towards a cognitive approach to extralinguistic motivation of diachronic semantic change. *Studia Anglica Resoviensia*, Vol.4, No.47, 61-70.
4. Hinnell J., Parrill F. (2020), Gesture influences resolution of ambiguous statements of neutral and moral preferences. *Frontiers in Psychology*, Vol.11, 587129. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.587129>
5. Ismayilova S. (2023), The study on dialogic discourse. *Path of Science: International Electronic Scientific Journal*, Vol.9, No.6, 1015-1021. <https://doi.org/10.22178/pos.93-15>
6. Sperber D., Wilson D. (1995), *Relevance: Communication and Cognition*, 2nd edition. Oxford: Blackwell Publishing, 326.
7. Carston R. (2002), *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication*. Oxford: Blackwell Publishing, 418.
8. Levinson S.C. (2000), *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: MIT Press, 480.
9. Croft W., Cruse D.A. (2004), *Cognitive Linguistics*. Harlow: Pearson Education Limited, 356.